

Тетяна Пастушенко (Бровари)

До питання про взаємовідносини у середовищі українських примусових робітників нацистської Німеччини

Становище етнічних українців у Третьюму райху, а тим більше питання взаємовідносин у середовищі цих робітників майже ніколи не досліджувалося вітчизняними науковцями. Разом з тим, подібна постановка проблеми представляє досить значний простір для історичних, соціологічних, психологічних та етнопонаціональних досліджень. У даному повідомленні спробуємо коротко означити приблизне коло питань.

Переважна більшість етнічних українців була доставлена в Райх з окупованої території України впродовж 1942–1944 рр. внаслідок жорстокого примусу. Разом з тим відомо, що до Німеччини українські цивільні робітники почали прибувати ще влітку 1941 р. — це жителі областей, що увійшли до дистрикту «Галичина»¹. Архівні документи також свідчать, що українці працювали на німецьких підприємствах починаючи з вересня 1940 р². Це були робітники з числа емігрантів-заробітчан, які виїхали до європейських країн у 30-х роках, де їх і застала Друга світова війна.

Як відомо, у нацистській Німеччині становище іноземних робітників безпосередньо залежало від національності і відповідно «раси», а також від політичних критеріїв — зв'язків Райху з країною, звідки походив іноземний робітник³.

¹ Львівські вісті. — 1941. — 8 листоп.

² ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 127 «Анкеты на лиц, уроженцев Украины, работавших в 1943–1945 гг. в Германии и получивших трудовые книжки на бирже труда в г. Бранденбурге».

³ Europa und der «Reichseinsatz»: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945 / Ulrich Herbert (Hg.). — Essen, 1991. — S. 14.

Етнічні українці в нацистській Німеччині підпадали під різні категорії іноземних робітників, і, відповідно, їхні умови життя та праці значно відрізнялися.

Українці з Радянської України, незалежно від того, поїхали вони в Райх добровільно чи примусово, підпадали під категорію «остарбайтерів» (східних робітників), або росіян, як офіційно називали в нацистській Німеччині цивільних робітників з окупованих територій Радянського Союзу. «Східні робітники» становили найчисленнішу і одночасно найбільш безправну групу серед іноземних робітників. «Остарбайтерів» суворо ізолювали і від німецького населення, і від інших іноземних робітників, використовували на виробництві виключно великими групами, утримували в огорожених таборах під охороною, обмежували особисту свободу. Обов'язковим було постійне носіння спеціального розпізнавального знаку «OST» на верхньому одязі. Заборонялося задоволення духовних потреб⁴. У поєднанні з дискримінаційною заробітною платою і важкою некваліфікованою працею, поганим харчуванням та примітивними побутовими умовами життя «остарбайтера» майже неможливо відрізнити від становища раба. Таким чином, українців з СРСР нацистські чиновники позбавили елементарних прав людини на достойні умови життя і навіть права на національне визнання.

Галичани з колишніх земель Австрійської імперії, які до 1939 р. не входили до Радянського Союзу, були на правах чужинців, до яких німецьке населення ставилося напівприязно, що в свою чергу передбачало деякі формальні «привілеї» порівняно з польськими робітниками та «остарбайтерами»: вільно, без охорони пересуватися в межах населеного пункту, не носити розпізнавальних знаків на верхньому одязі, листуватися з рідними без обмежень та цензури, отримувати допомогу громадських організацій, задовольняти духовні потреби, дещо кращі умови проживання та харчування. За ними зберігалася і самоназва «українці», вони мали низку своїх легальних громадських організацій: Український центральний комітет (УЦК), а також Українська Установа Довір'я (УУД), які допомагали їм пережити лихоліття перебування на роботах у Третньому райху⁵. Проте

⁴ *Herbert Ulrich. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches.* — Bonn, 1999. — S.179.

⁵ Детальніше див.: *Ланан Т. Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах у Німеччині під час Другої світової війни // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / Ред. А.О. Чемерис.* — Львів, 2004. — Вип. 6. — С. 176–181.

загалом жителі Західної України перебували у такому ж підневільному становищі, як і радянські українці: вони не могли ні залишити своє робоче місце, ні обирати для себе вид діяльності чи професію.

Становище українських робітників-емігрантів залежало від того, з якої європейської країни вони потрапили до Німеччини. Значну групу становили українські емігранти, що прибули на роботу до Райху із Франції. Згідно з дослідженнями С. Качараба, Франція була центром міжвоєнної трудової імміграції, куди в пошуках роботи стікалися переселенці з Польщі взагалі, і Західної України зокрема⁶. За даними, наведеними в його статті, із Західної України в період з 1926 по 1938 р. до Франції емігрувало понад 54 тис. українців⁷. Це були переважно вихідці із села та особи без визначеного фаху і лише 7,5 відсотка становили шахтарі та кваліфіковані робітники⁸. Архівні документи — анкети українців, які отримали трудові книжки на біржі праці в м. Бранденбург, дають можливість провести невеликий порівняльний аналіз українських робітників, що прибули до Німеччини з Радянського Союзу, Генерал-губернаторства та Франції⁹. Із 108 анкет, представлених у справі, 42 належали українцям із Франції, 35 — із Галичини, та 30 із «Окупованих східних територій», як зазначено в документі. З першого погляду впадає в очі надзвичайно юний вік українців-«остарбайтерів» (переважно 1922–1927 рр.н.), половину з яких становили жінки, що використовувалися на важких некваліфікованих роботах. У даній справі містяться анкети українців з Генерал-губернаторства як дуже юного віку (1929 р.н.), так і дорослих чоловіків та жінок 40–50-ти років як кваліфікованих промислових робітників, так і осіб без особливої професії, нерідко зустрічаються анкети окремих родин¹⁰.

Українці з Франції були виключно кваліфікованими промисловими робітниками 30–40-ка років, які в Бранденбурзі працювали на фірмі Адама Опеля. Всі вони мали французькі паспорти, і, відповідно, можна припустити, перебували на становищі французьких робітників, що, в свою чергу, передбачало можливості вільного пересування, наявність відпусток, достойні умови життя і навіть можливості заробітку.

⁶ Качараба С. Трудова еміграція із Західної України у Францію (1919–1939 рр.) // Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2002. — Вип. 8. — С. 95–107.

⁷ Там само. — С. 104.

⁸ Там само. — С. 102–103.

⁹ ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 127 «Анкети на лиц, уроженцев Украины, работавших в 1943–1945 гг. в Германии и получивших трудовые книжки на бирже труда в г. Бранденбурге».

¹⁰ Там само, арк. 123–125.

Дещо іншу ситуацію, в якій перебували французькі українці, змальовує у своїх спогадах колишній «остарбайтер» М. Коробенко, описуючи господарство свого хазяїна:

«У нашого хазяїна був один Тибінь Дмитро, що я казав, що він у французькій армії був, там його мобілізували, там же й українці у Франції були, він попав у плен. А жінка його у Тернопільській області жила і він її визвав, і вона приїхала, вони жили там... Внизу там була над річкою хата чи сарайчик, де жив цей Дмитро Тибінь із жінкою, син Василь...»¹¹

Жодних привілеїв цей робітник не мав, працював і жив у таких же умовах, як і українці з Радянської України.

Отже, етнічні українці в Райху не склали єдиної групи, і навіть контакти між цими групами були досить обмежені й не віталися нацистським керівництвом. Незважаючи на спільне етнічне походження, західних українців та східних розрізняли і соціальні та державні традиції, і різне становище в суспільстві нацистської Німеччини, різні ідеологічні переконання. У подібній ситуації стосунки між цими групами етнічних українців набували найрізноманітнішого характеру.

На жаль, ми не маємо поки що у своєму розпорядженні традиційних документів державних установ чи служб, які б торкалися або розкривали питання взаємовідносин у середовищі українських робітників. Тому більшість припущень і думок, висловлених у даному короткому повідомленні, зроблені на основі спогадів очевидців, колишніх примусових робітників.

Досить очікуваною була реакція східних українців на власну дискримінацію за національним принципом. Обурення. Обурення, яке висловлювалося навіть у листах, що старанно перевірялися нацистською цензурою. «Куди не підеш, то скрізь кажуть, що для руських нема нічого, но ви рідні подумайте, яка ж я руська». (Бугера Катерина з Київської обл., с. Борщаківка, 1943 р.)¹² Жорстоке ставлення не тільки з боку нацистського керівництва, а також і німецького населення тим більше було не завжди очікуваним, особливо на початку вербувальних компаній, бо, як писала у своїх спогадах Віра Фурсенко, німецькі солдати в Україні собі такої поведінки не дозволяли¹³. В деяких розповідях можна зустріти своєрідне пояснення такого презирливого ставлення до робітників з Радянського Союзу:

¹¹ Спогади Короленка М.М. Фонозапис, 15.04.2005 р.

¹² Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», КВ-10725/25, Л-544/25.

¹³ *Фурсенко В.Г.* ДИ-ПИ: Дни и годы / В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. статей и документов. — М., 1997. — С. 96–136.

«А нас вобщє... Нас вони цитали вобщє нізащо. Ми канєшо, ми... Шо ми жили при Сталіні погано, то погано, канєшно. Ми були, нуждалися в етому барахлі... Шо дійствітельно... Ми трохи й брєхали. Кажуть, шо ви говорили, шо Росія така багата, а ви такі як цигани, мол ви такі,.. шо, знаєте, цієї одьожі нічерта не було. Ми кажем: «Це нас забрали із постелі, нас забрали, ми нічого не взяли з собою». Шо то трохи правди, то правда. А то що в нас ні чорта не було, то їй Богу не було і в шо одітись. Ох! Да...»¹⁴

Підтвердження цієї думки знаходимо і в спогадах іншої остарбайтерки Галини Касіч:

«Ми українці були найбідніші. Нас завжди можна було впізнати по одягу»¹⁵.

У своїх розповідях колишні примусові робітники наголошують не тільки на своєму принизливому, «особливому», становищі, пов'язаному з приналежністю до СРСР, а кожного разу акцентують увагу на самому принципі чіткого поділу робітників за національністю, оскільки в Радянському Союзі подібне питання нівелювалося як до війни, так і після:

«Там були табори строго по національностям. Говориш по-руськи, уже до українців не попадеш»¹⁶.

В цій ситуації закономірне обурення у східних українців викликало і дещо привілейоване становище українців із Західної України, оскільки вони вважали їх також приналежними до СРСР. Одночасно хотілося б зауважити: привілейоване становище французьких робітників чи голландських сприймалося як належне. Михайло Короленко:

«Наприклад, пивнушка. Оці із Західної України, вони ж користувалися правами такими, як німці. Наприклад, нам у пивнушку заборонялося зайти. То ми як прийдемо, всі у коридорі стоїмо, бармен вийде, гроші забрав і виносить пиво туди, в коридор. А ці ж з Західної України ідуть за столик сідають, там і п'ють. У них більше було прав, куди хоче — їде. Було так»¹⁷.

Контактування із галичанами давало й іншу реакцію українських «остарбайтерів», на яку нацистське керівництво, мабуть, не сподівалося — намагання офіційно довести свою приналежність до української національності. УЦК видавав галицьким українцям так звані виказки-аусвайси (посвідчення) про те, що їх власник є українцем з генерал-губернаторства¹⁸. Українці радянської України також намагалися отримати довідки,

¹⁴ Спогади Осадчук А.П. Фонозапис, 12.03.2005 р.

¹⁵ Спогади Касіч Г.В. Рукопис. 2003 р.

¹⁶ Спогади Бойка Л.П. Фонозапис 16.05.2004.

¹⁷ Спогади Коробенка М.М. Фонозапис, 15.04.2005 р.

¹⁸ Липан Т. Зазн. праця. — С. 179.

які засвідчували б їх національну приналежність. Подібні прохання зустрічаємо у їхніх листах до батьків в Україну. Серед документів Переяславської районної управи Київської області вдалося знайти до двох десятків документів такого змісту:

«Посвідчення. Видано це посвідчення мешканцю міста Переяслава Дьогтяр Парасці Григорівні нар. 1923 р., яка в травні місяці 1942 р. виїхала на с.г. роботи до Великої Німеччини, в тім, що вона є українка, православною віросповідання та що її батьки є також українці, по віросповіданню православні. 20.11.1942 р.».

Наскільки масовим було подібне явище, важко сказати, але відповідні дії нацистських чиновників на подібні, скажімо так, претензії з боку українських «остарбайтерів» маємо можливість встановити. У документальному фонді загального трудового табору Фалькензее вдалося знайти цікавий лист від 8.12.1943 р. Це офіційна відповідь відділу іноземних робітників Агнесгофа. Наведемо його зміст:

«Надані нам у свій час східними робітниками:

№ 124 Слабицький Василь

765 Шум Агафія

933 Дударь Трохим

973 Швидкий Роман

1052 Білоус Володимир

1096 Гаврик Андрон

обґрунтування з метою визнати їх українцями ми відіслали до українського пункту зв'язку при обласному управлінні Бранденбурга. Звіди нам повідомили, що ці східні робітники не можуть вважатися українцями, оскільки вони походять із Рейхскомісаріату Україна, а не з генерал-губернаторства. Прохання повідомити про це східним робітникам і передати їх обґрунтування та фотокарточки»¹⁹.

Цей невеликий документ досить чітко демонструє позицію нацистського керівництва щодо «особливого» статусу галичан. Ми можемо припустити, що питання полягало не в більшій чи меншій українськості жителів Західної чи Східної України і навіть не в діяльності УДК, як це намагаються показати його діячі, а в тому, що Галичина тривалий час належала до колишньої Австрійської імперії, і традиційна підтримка Німеччиною українців в Галичині — мала чітке спрямування проти поляків і проти СРСР.

Найчастіше модель поведінки між галичанами та східними українцями визначало ставлення до цілого комплексу питань: до нацистської Німеччини, до радянської влади, росіян і радянських військовополонених; ро-

¹⁹ ЦДАВОУ, ф. 3206, оп.6, спр. 307, арк. 5.

зуміння спільного національного походження та різниці в соціальному статусі, культурних та суспільних традиціях; питання національної ідентифікації. Якщо галичани чітко себе ідентифікували українцями, то для українців-«остарбайтерів» цей процес тільки починався, і їм доводилося ще й вибирати між своїм українським походженням і приналежністю до радянського суспільства. Нерідко в такому випадку віддавалася перевага останньому. На моє пряме запитання Михайлу Короленку, з ким товаришували іноземні примусові робітники в німецькому селі, він відповів так:

*«Значить ми групувалися так: росіяни й українці — оце окрема група була. Западники, із Західної України, вони шото нас осторонь трималися. Осторонь трималися, вони більше дружили з поляками. Більше з поляками. А серед поляків були такі, що з нами дружили, а деякі на нас і дивиться не хотіли».*²⁰

Часто питання ставлення до радянської влади, до Радянської армії було основним вододілом між східними і західними українцями (а не «привілеї» нацистської влади) і призводило до відкритих конфліктів, про один з яких розповідала Надія Федорук:

*«А потом уже Олю прислали, вона тільки два года там побула. Из Западной. Идем якомсь з Надею, вона з Полтави, Надя, ми товаришували, идем ззаду. А вона [Оля] иде із своїми і розказує, шо як наші да то да сьо. А я й кажу: « А тебе не з'їли?» Я така була (сміється). Да як начала я їй давать. Набила. Кажу, закрой рот і не трогайте наших людей. Поняла? Бо ми вас тоже не любим».*²¹

Разом з тим часто на ідентифікацію до тієї чи іншої національної спільноти впливав меркантильний інтерес, адже в нацистській Німеччині питання національної приналежності було напряму пов'язане з виживанням, і подібна ідентифікація часто була формальною. Свого піку такий формальний пошук національної ідентифікації досягнув в останню фазу війни та після її завершення, особливо в середовищі так званих ді-пі (переміщених осіб), коли необхідно було визначитися, де ти хочеш жити і ким ти хочеш бути. Досить типовим можна назвати шлях, який пройшла українка із Миколаївщини, щоб залишитися на Заході і не бути депортованою назад до СРСР. Спочатку вони з чоловіком пішли до американської комендатури великого транзитного табору для остівців і розповіли, що вони західні українці і хочуть переїхати до своїх родичів. Коли їх перевели до польського табору Гота, то ситуація змінилася:

«По-польски мы не говорили, а с украинцами у поляков были очень и очень натянутые отношения. И назваться украинцем означало в луч-

²⁰ Спогади Коробенка М.М. Фонозапис, 15.04.2005 р.

²¹ Спогади Федорук Н.О. Фонозапис 10.09.2003.

шем случае быть выкинутым из лагеря. ...Так или иначе мы представились им русскими, но сказали, что мы никак не хотим возвращаться. Поляки нас успокоили. Так в одно мгновение я была вынуждена два раза поменять свою национальность»²².

Думки, наведені в даній публікації, вказують на окремі тенденції у стосунках між українськими примусовими робітниками, які вдалося помітити, досліджуючи проблему «остарбайтерів». Звісно, погляд вийшов дещо однобоким, оскільки ґрунтувався переважно на матеріалах зі Східної України.

Хотілося б звернути увагу ще на один нюанс. Розповіді колишніх «остарбайтерів» про галичан, як бачимо із наведених прикладів, мають досить негативний тон, містять зневажливі назви на кшталт «ці западніки», «бандери» і т. д. В подібному факті, на нашу думку, простежується не лише негативний досвід стосунків з жителями Галичини в нацистській Німеччині, але в більшій мірі повоєнний ідеологічний пресинг радянської пропаганди. І подібний факт ще раз вказує на користь подальшого вивчення середовища етнічних українців у нацистській Німеччині.

²² Фурсенко В.Г. Зазн. праця. — С. 120.